

Приписи закону зводяться до такого: чесно жити, не кривдити інших, віддавати кожному по заслuzі.

Дігести

§ 1. ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ПОНЯТТЯ І РОЛЬ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Право як соціальне явище викликає те чи інше ставлення до нього людей, яке може бути позитивним (людина розуміє необхідність права) або негативним (людина вважає право непотрібним і безкорисним). Люди втій чи іншій формі висловлюють своє ставлення до всього, що охоплюється правовим регулюванням, що пов'язано з уявленнями про право (до законів та інших нормативно-правових актів, до діяльності суду й інших правозастосовних органів, до поведінки членів суспільства у сфері дії права). Людина

ставиться певним чином і до права, яке існувало в минулому, і до права, яке вона хотіла бачити в майбутньому. Це ставлення може бути раціональним, розумним і емоційним, на рівні почуттів, настрою. Те чи інше ставлення до права і правових явищ у суспільстві може бути в однієї людини і у групи людей, людської спільності.

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що іменується правосвідомістю. Правосвідомість — неминучий супутник права. Це зумовлено тим, що право — регулятор відносин між людьми, які наділені волею і свідомістю. Очевидним є те, що процес створення права (правотворчість) пов'язаний із свідомою діяльністю людей, що право є продуктом цієї діяльності. Ясно і те, що процес втілення права в життя є, як правило, усвідомлена, вольова діяльність людей.

Ілюстрацією дії свідомості як на раціональному, так і на емпіричному рівні, може служити правотворча діяльність парламенту Української держави. Прикладом роботи свідомості в процесі реалізації права є життя кожного з нас, коли ми при здійсненні юридично значимих діянь керуємося не текстом нормативних актів, а тими уявленнями про них, які склались у нашій свідомості.

Правосвідомість — вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності. Так, досить часто правосвідомість переплітається з моральними переконаннями. Люди оцінюють право і правові явища з точки зору моральних категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, совісті, честі та ін. Ставлення до права часто визначається політичними поглядами. Однобічний політичний підхід до права (який був наприклад, характерний для марксистсько-ленінського ставлення до права) не дає можливості повністю зрозуміти його сутність і роль в житті суспільства. В нашій юридичній науці й юридичній освіті необхідно прагнути до деполітизації права і правосвідомості.

Правосвідомість тісно пов'язана з філософськими теоріями, ідеологічними переконаннями, релігійними доктринами. Деякі мислителі визнавали, що норми права, їх

обов'язковість і примусовість живуть лише у свідомості людей, тому право — явище психологічне (Л. Петражицький). Інші підкреслювали зовнішню примусовість права як зовнішнього засобу регулювання свободи людини (Г. Гегель). Треті визнавали право класовим регулятором суспільних відносин (К. Маркс, В. Ленін). Четверті визнавали за правом роль гаранта природних прав людини (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо).

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини механізму правового регулювання полягає в тому, що його роль не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. В тій чи іншій мірі вона присутня на всіх етапах механізму правового регулювання права.

Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини яскраво демонструє, що свідомість, думка, образ, вольове зусилля дійсно управляють поведінкою людей, ініціюють і регулюють їх дії та вчинки у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі правової.

Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві — правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною.

§ 2. СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ

Правосвідомість має складну змістовну морфологію. В науці вироблена структура правосвідомості. Вона складається з двох основних елементів:

—правової психології;

—правової ідеології.

Правова психологія відповідає емпіричному, буденному рівню суспільної свідомості, яка формується в результаті повсякденної людської практики як окремих людей, так і соціальних груп. *Змістом* правової психології виступають відчуття, емоції, переживання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами і практикою їх реалізації. Правова психологія — свого роду стихійний, «несистематизований» шар правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Радість чи смуток із приводу прийняття нового або скасування старого закону, відчуття задоволення чи незадоволення практикою застосування юридичних норм, дій правоохоронних органів, нетерпиме чи байдуже ставлення до порушень юридичних заборон — все це правові почуття (емоції), і в сукупності вони утворюють у суспільній правосвідомості сферу правової психології.

Не слід думати, що правова психологія як відбиття буденного рівня життя відіграє другорядну роль у структурі правосвідомості. Ні в якому разі. Правова психологія — найбільш «розповсюджена» форма усвідомлення права, притаманна переважно усім суспільним відносинам.

В оточенні психологічних реакцій право здійснює провідні призначення своєї соціальної

сутності — гуманізм, справедливість, формальна рівність суб'єктів та ін. Ці характеристики права виражають людські відчуття й оцінки: від їх адекватності законодавству, психологічному настрою людей багато в чому залежить ефективність чинних актів, всієї правореалізаційної практики.

Більше того, правова психологія — найбільш глибинна, «прихована» від безпосереднього сприйняття і розуміння сфера правового відображення, що часом дає такі індивідуальні й масові реакції на право, законодавство, котрі спроможні кардинально визначити успіх чи невдачу тих чи інших законодавчих програм. Неприйняття в психології населення тих чи інших заборон як реально закріплених, а дозволів — як соціально виправданих, веде, як правило, до серйозних проблем в реалізації нового законодавства, породжує численні труднощі в діяльності правоохоронних органів. Ігнорування юридичної психології населення в правовій політиці держави не раз поверталось провалом тих чи інших державних заходів з точки зору соціальних цілей, часто суспільно корисних (кампанія по боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом, з окремими традиціями і обрядами та ін.).

Крім цього, юридична психологія, будучи сама по собі складнозмістовним, об'єктивно-регулятивним явищем, вміщує значну ділянку безсвідомого — цілий світ психічних явищ і процесів, що обумовлені фактами дійсності, на вплив яких суб'єкт не звертає уваги. Сфера безсвідомого, активно втягнута в генезис правових уявлень, бере участь у формуванні як правомірної (стереотипи, звички, автоматизми та ін.), так і протиправної поведінки.

Безсвідоме, як явище правової технології, знаходить своє вираження в таких формах пізнання дійсності, як інтуїція, психологічний афект (при скоєнні тих чи інших протиправних проступків), звичні дії, соціальне збудження, а також у прагненнях, діях і установках, причини яких не усвідомлюються людиною.

Таким чином, **правова психологія** — сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, елементів настрою, що домінують у суспільстві, виявляються у суспільній думці.

Крім правової психології, у структуру правосвідомості додається правова ідеологія, яка, на відміну від психологічного сприйняття оточуючого світу, відповідає рівню науково-теоретичного відображення і засвоєння дійсності.

Правова ідеологія — це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

У порівнянні з правовою психологією, первинною «субстанцією» якої виступають психічні переживання людей, ідеологія характеризується цілеспрямованим, як правило, науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту не в окремих його проявах (наприклад, у вигляді тих чи інших норм, судових рішень та ін.), а як самостійний елемент суспільства (культури, цивілізації).

У сфері ідеології і через ідеологію знаходять відображення потреби й інтереси перш за все соціальних груп, народів, держав, світового співтовариства в цілому. Звичайно, елемент індивідуального, особистісного присутній в ідеологічному відображенні правової дійсності: та чи інша ідеологічна доктрина створюється і формується, як правило, окремими людьми — вченими, філософами, політичними діячами, а далі стає надбанням багатьох конкретних людей, які досягають у своїй свідомості системного цілісного відображення держави і права.

Проте правова ідеологія значно перевершує правову психологію за ступенем і характером пізнання права. Якщо правова психологія фіксує в більшості зовнішній, часто поверхнево-чуттєвий аспект, зріз правових явищ, які сповна вміщуються в повсякденний життєвий досвід, то правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального розуміння, природи права, робить спробу, як правило, уявити його у вигляді закінченої культурно-історичної філософії й догми.

Прикладом правової ідеології як засобу правового усвідомлення дійсності може служити гегелівська філософія права, природно-правова, позитивістська, марксистська доктрини держави і права, багато сучасних концепцій праворозуміння. Крім цього, сфера найбільшого «застосування» правової ідеології — не індивідуальні та стихійно-масові відносини людей, що характерно для правової психології, а націлювання на вираження інтересів, потреб достатньо оформлених, інституціоналізованих соціальних товариств: політичних партій, громадських рухів, держави, міждержавних об'єднань.

Так, ті чи інші політичні організації, що беруть участь у сучасних владних відносинах, створюються, як відомо, на основі певної політико-правової ідеології — ліберальної, консервативної, християнської, марксистської та ін. В цьому випадку правова ідеологія

виконує своє основне призначення: вона служить своєрідним соціальним орієнтиром — програмою діяльності організованих у партії рухів, у цілому політичної системи суспільства, дозволяє людям поступати усвідомлено і доцільно для досягнення відповідних соціальних і правових ідеалів.

Прикладом конкретної, надто складної, суперечливої діяльності всієї спільноти людей може служити поступовий процес формування в Україні правової держави, яка повинна відповідати як загальнолюдським, так і національним уявленням про демократію, забезпечення прав людини, гуманному і справедливому правопорядку. В цьому випадку доктрина правової держави служить ідеологічною основою для розвитку української державності.

Наявність демократичної і соціально, культурно, історично обґрунтованої державно-правової ідеології є життєво важливою умовою діяльності будь-якого суспільства. Так, одним із фундаментальних висновків реформ в Україні є те, що країна не може жити без ясної та усвідомленої національної державно-правової ідеології. Понад сімдесят років диктату однієї — комуністичної — ідеології породили нігілізм стосовно ідеології взагалі, створили ілюзію, що деідеологізація є корисною для суспільства, політики, права.

Внаслідок механічної деідеологізації виникло небезпечне, навіть у порівнянні з наслідками економічної кризи, відчуття духовної порожнечі, безперспективності, безглуздості, тимчасовості всього, що робилося. Все це охоплювало нові й нові верстви населення. В нашій «деідеологізованій» свідомості посилювалась тенденція до соціального примітивізму, втрати і без того слабких імунітетів від харизматичного, національного популізму.

На такому хибкому духовному ґрунті було неможливо будувати правову державу і міцний правопорядок. Тому зрозуміла суспільна потреба в науково обґрунтованій, стабільній, демократичній державно-правовій ідеології для України, яка згуртує народ у боротьбі за свою гідність, за історичне місце в світовому співтоваристві.

Однією з особливостей ідеологічної ситуації в Україні є те, що після порушення монополії впливу більшовицької ідеології на суспільну свідомість дуже активно розгорнувся процес створення політичних партій і формування їхніх ідеологій. При цьому переважна кількість політичних партій мислили (і мислять) у першу чергу про своє власне, а не державне

становлення, про свою власну, а не державну ідеологію. Це явище нормальне і закономірне з точки зору становлення плюралістичної політичної системи. Але міжпартійні чвари та ідеологічна невизначеність держави можуть поглибити кризу свідомості суспільства, котра негативно впливає на всі інші сфери суспільного життя.

Звертаючись до досвіду сучасних розвинутих країн світу у сфері формування державних ідеологічних систем, можна виділити декілька принципово важливих умов, завдяки реалізації яких ідеологія виступала і виступає засобом консолідації народу на шляху до вирішення економічних і політичних проблем.

По-перше, життєздатною і плідною державною ідеологією може бути лише та, яка формується на основі реального життя відповідного суспільства, традицій і менталітету його народу, а не ідеологічних міфів, запозичених у інших народів.

По-друге, державна ідеологія повинна віддзеркалювати тільки загальносуспільні, а не соціально-групові інтереси.

По-третьє, державна ідеологія не повинна намагатися давати відповіді на всі проблеми суспільного життя, а лише на ті, котрі мають загальносуспільне значення.

По-четверте, державна ідеологія відкрита для критики з боку різних політичних партій, суспільних рухів і громадських формувань, а також окремих громадян.

По-п'яте, державна ідеологія повинна мати відповідну державну організаційну структуру і матеріальну базу, бо вона тільки тоді може бути життєздатною і плідною, коли про неї буде піклуватися сама держава.

Виходячи з сучасного стану суспільної свідомості народу України, можна виділити такі напрями роботи держави в ідеологічній сфері.

1. Визначення і реалізація системи організаційних та ідеологічних заходів щодо формування правової свідомості громадян.
2. Чітке визначення позиції держави стосовно загальнолюдських цінностей і прав людини в контексті сучасного стану України і світової цивілізації.
3. Ідейно-теоретичне дослідження й обґрунтування принципів і механізмів взаємодії громадського і національного, етнічного і соціального в сучасному державному будівництві.
4. Розвиток і утвердження у свідомості людей моральних цінностей і моральних оцінок їхньої діяльності, повернення до духовних скарбниць людства як глибинних джерел сили народної.
5. Формування міжнародного іміджу України.
6. Ідеологія повинна спиратися на принципи зміцнення і захисту Української держави, яка повинна бути демократичною, силовою і не стояти над суспільством.

Таким чином, правова психологія і правова ідеологія — це структурні компоненти правової свідомості суспільства. Кожна своїми засобами служить здійсненню функцій правосвідомості в правовому регулюванні й в цілому правової культури суспільства.

§ 3. ВИДИ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Для розуміння того, що таке правосвідомість, доцільно буде розглянути її різновиди. Підставою поділу правосвідомості на види можна взяти рівень усвідомлення необхідності права, глибину проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві, що дозволять дати його, так би мовити, якісну характеристику. За цими критеріями правосвідомість поділяється на три рівні.

Перший рівень — *буденна правосвідомість*. Цей рівень притаманний основній масі членів суспільства і формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання. Люди так чи інакше стикаються з правовими приписами: деяку інформацію отримують із засобів масової інформації; спостерігають юридичну діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб та ін. Для людей із цим рівнем правосвідомості характерні знання загальних принципів права, тут правові погляди тісно переплітаються з моральними уявленнями.

Другий рівень — *професійна правосвідомість*, яка складається в ході спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі), в процесі здійснення юридичної діяльності. Суб'єкти цього рівня володіють спеціалізованими, деталізованими знаннями чинного законодавства, вмінням і навичками його застосування. Формуванню професійної правосвідомості в сучасних умовах повинна бути приділена особлива увага.

Третій рівень — *наукова, теоретична правосвідомість*. Вона характерна для наукових працівників, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин.

За суб'єктами (носіями) правосвідомість можна поділити на *індивідуальну колективну*.

Одним із видів колективної правосвідомості є *групова правосвідомість*, тобто правові уявлення і відчуття тих чи інших соціальних груп, прошарків, професійних товариств. У ряді випадків правосвідомість однієї соціальної групи може суттєво відрізнятися від правосвідомості іншої. Наприклад, можна побачити різницю в правосвідомості вікових верств населення в суспільстві, в професійній свідомості юристів різної спеціалізації — працівників суду, прокуратури, адвокатури, осіб, які працюють у системі МВС.

Групову правосвідомість необхідно відрізнити від *масової*, яка характерна для нестабільних (нестійких), тимчасових об'єднань людей (демонстрації, страйки, бунтівний натовп).

Для характеристики макроколективів (населення країни, континенту, історичної епохи) використовується поняття «*суспільна правосвідомість*». Надзвичайно важливою формою відображення правових явищ є система права, законодавства і підзаконних нормативних актів. Дуже мало спеціалістів відносять цю систему до структурної частини суспільної правосвідомості. Разом із тим система права і законодавства є результатом функціонування суспільної правосвідомості, її суб'єктів: Верховної Ради України, Президента, Кабінету Міністрів, юридичної науки і народу в цілому, особливо під час референдумів і загальнонародних обговорень проектів законів. Між суспільною правосвідомістю, системою права і законодавства існує тісний взаємозв'язок, оскільки суб'єкти суспільної правосвідомості повинні знати і поважати чинну систему права і законодавства.

Суть суспільної правосвідомості зводиться до правового пізнання і відображення політичних, економічних і соціальних закономірностей розвитку громадянського суспільства і держави, оформлення їх у системі чинного права і законодавства.

Суть суспільної правосвідомості виявляється в її функціях:

—пізнання;

—відображення правових явищ;

—регулюючій;

—охоронній;

—прогнозуючій;

—конструктивній;

—комунікативній;

—правового мислення;

—емоційній;

—мотиваційній;

—оціночній.

Ці функції тісно пов'язані із функціями юридичної науки права, держави й інших суб'єктів суспільних відносин. Важливу роль суспільна правосвідомість відіграє і в правотворчому процесі, реалізації й застосуванні правових норм.

Таким чином, *суспільна правосвідомість — система певних поглядів, переконань у суспільстві з приводу існуючих і бажаних правових явищ.*

На жаль, на сьогодні українській суспільній правосвідомості в певній мірі залишається притаманний правовий нігілізм, неповага до права і закону.

В цій ситуації питання розуміння ролі правосвідомості, шляхи її формування і розвитку набувають особливого значення. Для українського суспільства актуальним завданням, на наш погляд, є розробка такої правової ідеї, яка б відповідала його історичним традиціям, духовності його народу, забезпечувала б становлення правової держави і правового громадського правопорядку.

§ 4. ПОНЯТТЯ І ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Для розкриття сутності зазначеної проблеми необхідно розглянути вихідні передумови і принципи формування теорії правової культури, проаналізувати останню як об'єкт вивчення, визначити типи знань про цей об'єкт, коло досліджених питань правових культурологічних знань, зупинитися на існуючих концепціях і підходах.

Мова піде не стільки про конкретні явища правової культури, скільки про узагальнену характеристику процесу формування знань щодо правових культурних цінностей, аналіз тієї системи засобів, завдяки якій реалізуються цінності в умовах становлення громадянського суспільства і правової держави.

Звернувшись до огляду сучасної культури, можна відразу зауважити, що сьогодні, напевно, важко знайти інше явище, яке б породило таку кількість суперечливих тлумачень й інтерпретацій, як культура.

В той же час соціологічні і філософські дослідження, які мають відношення до питання, що розглядається, дозволяють визначити головні напрями правової культурології, зосередити увагу на динаміці всього соціального організму правової культури.

Наукові погляди на культуру дають можливість звести її до трьох груп:

—антропологічної;

—соціологічної;

—філософської.

При антропологічному аналізі культура розуміється як сукупність усіх благ, що створені людиною, на відміну від природних. *Соціологічний підхід* тр актує її у вигляді суми духовних цінностей: тут культура виступає як компонент суспільного життя. І, нарешті, *при філософському погляді* культура розглядається серед явищ, які виділяються чисто аналітично, не пов'язано з суспільним розвитком.

Позитивні якості антропологічного підходу полягають у широті аналізу, оскільки культура розглядається як прояв найрізноманітніших сфер суспільного життя. Наприклад, при порівнянні з доволі розповсюдженою і сьогодні практикою вузького і в більшості випадків ситуаційного вживання понять «культура» і «правова культура».

Проте при такому підході зустрічаємося з серйозними недоліками. Зокрема, він орієнтований лише на сумарну, механічну фіксацію, об'єктивовану у відповідних продуктах результатів людської діяльності. Окрім того, характеризуючи ці результати як цінності, пропонований погляд не дозволяє сформулювати чіткі критерії для визначення того, що слід вважати цінностями. Обмежуючись цією точкою зору, неможливо виділити правові цінності, без яких неможливо зрозуміти правову культуру.

Відіграючи позитивну роль у процесі розвитку ціннісних уявлень про культуру, зазначений підхід повинен бути доповнений двома іншими способами аналізу цього явища. Один із них реалізується в усвідомленні культури як процесу творчої діяльності, інший — як специфічного способу людської праці. В першому випадку культура аналізується через процеси духовного виробництва, функціонування і удосконалення людини.

Прихильники другої концепції пропонують загальну модель культури як універсального явища суспільного життя.

Різні цілі, досягнути яких прагнули представники кожної з цих позицій, обумовили як особливості наукових пошуків, так і своєрідність практичної орієнтації. Особистісний план аналізу культури закономірно визначив тяжіння до аксіологічного підходу — першочергова увага у сфері ідеології, людяності.

Особистісний план розгляду культури, на наш погляд, закономірно обумовив основні напрями української культурології, стимулював дослідження проблеми правової культури особи¹.

Прихильники третьої концепції культури як універсального суспільного життя зосередили свою увагу на аналізі функціонування і розвитку всього соціального організму. Цей підхід дозволяє глибше усвідомити суть культурологічного феномену в творчій діяльності людини.

Розгляд культури через призму творчої діяльності характерний для авторів, які спеціально займаються проблемами особи.

Зроблений висновок, на нашу думку, має методологічне значення для розуміння правової культури особи. Він орієнтований на виділення двох параметрів правової культури — творчого й особистісного, завдяки яким встановлюються критерії вичленування правової культури з-поміж усього комплексу соціального життя. Такий підхід дає можливість охарактеризувати правову культуру через міру гуманізації людини і суспільства, і відповідно, виділити правову культуру особи і правову культуру суспільства.

Правова культура — система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Правову культуру можна визначити і як вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільностей та індивідів у матеріальних та духовних продуктах життєдіяльності, у навичках та цінностях, що впливають на їх юридично значущу поведінку.

Правова культура немислима без людини та її діяльності, без прогресивної спрямованості цієї діяльності. Вона виступає як соціальне явище, яке має чітко окреслену мету, що охоплює сукупність компонентів правової реальності в її фактичному функціонуванні й розвитку.

При цьому важливо зробити акцент на призначення юридичних засобів — прогресивний розвиток особи і суспільства. Правова культура в повній мірі може бути зрозуміла лише в загальному контексті соціального прогресу. Справжня правова культура не є життєздатною без успадкованого всього кращого з минулої історії. Згадаймо хоча б такий документ, як перше писане право нашої держави — «Руська Правда».

Поняття «правова культура суспільства» характеризує більше всього ціннісний зріз правової реальності, рівень її поступового розвитку, охоплюючи досягнення цивілізації. Правова культура суспільства є умовою забезпечення свободи і безпеки особи, прав людини, гарантом її правової захищеності й громадянської активності, зобов'язує владу надати правовому статусу громадян юридичної значимості — рівності перед законом і судом (у Конституції України (ст. 24) зазначено: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом»).

Правова культура особи, будучи компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною, відображає ступінь і характер її розвитку, так чи інакше забезпечуючи соціалізацію особи і правомірну діяльність індивіда. Правова культура — це свого роду багатство, виражене у досягнутому рівні регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, юридичної техніки, тобто усього того, що стосується правового прогресу. Показником правового прогресу є високий рівень правової культури, що передбачає:

—правові знання;

—добровільність виконання вимог правових норм;

—престиж, авторитет юридичної науки;

—участь громадян в управлінні державою;

—реальність прав і свобод громадян;

—якість роботи правоохоронних органів;

—ефективність правового регулювання;

—належне правове виховання;

—належний рівень розвитку всієї системи юридичних актів;

—стан законності в суспільстві, тобто якою мірою суб'єкти правовідносин дотримуються юридичних норм, що діють у суспільстві.

Таким чином, правова культура особи — необхідна передумова і творче начало правового стану суспільства, його мета і складова частина. Разом із тим це ступінь і характер правового розвитку самої особи, які знаходять своє вираження у рівні її правомірної діяльності. Будучи обумовленою до певної міри правовим станом суспільства, вона лежить у його основі, створюючи цілісне ядро.

Правова культура особи передбачає її позитивну правову свідомість у дії. Це творча діяльність, яка відповідає прогресивним досягненням суспільства в правовій сфері, завдяки якій відбувається постійне правове збагачення індивіда.

Правову культуру особи і суспільства можна розглядати як одну з категорій загальнолюдських цінностей, як найважливіший результат загальногуманних завоювань, вона стає невід'ємним компонентом цивілізованого громадянського суспільства.

Прийняття в Україні Конституції, створення відповідно до неї правових законів є суттєвим фактором подальшого піднесення української культури. Вона формує громадянську, політичну і правову свідомість особистості, сприяє розвитку загальної культури нації в демократичному і гуманістичному напрямках, утвердженню в свідомості людей поваги щодо соціальної справедливості.

Конституцію України можна розглядати як юридичну форму засад культури українського суспільства, його окремих прошарків та громадян.

§ 5. СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Структурними елементами правової культури виступають компоненти юридичної дійсності в їх особливому ракурсі еталонів поведінки: право, правосвідомість, правові відносини і законність, правопорядок і правомірна діяльність суб'єктів. Елементи, що утворюють правову культуру суспільства, виступають основними компонентами декількох відмінних систем.

Особливої уваги заслуговує аспект активності правової культури. При цьому перш за все потрібно мати на увазі дві сторони такої діяльності:

—безпосередньо у правовій сфері;

—неправового характеру, але пов'язаної зі сферою дії права.

Розуміння першої не становить якоїсь складності, хоча і тут проявляються надто нетрадиційні погляди. Щодо другої мова може йти тоді, коли її зміст набуває художньої форми тих чи інших тіурів, які відображають правові ідеї, теорії, оцінки, відчуття. Ця діяльність безпосередньо не входить до складу предмета правової культури, але своїм ідейним змістом доповнює її. Так, радіо, телебачення, живопис, кіно, журналістика, будучи самостійними засобами масової інформації, також наповнюють її правові «фонди».

До діяльності, що пов'язана з правовою сферою, близько прилягає застосування різних кібернетичних прийомів і методів у правознавстві та юридичній практиці.

Названі елементи не повністю збігаються зі змістом правової культури, вони характеризують лише рівень правового розвитку суспільства. Цей зміст охоплює не просто правосвідомість, право, законність та ін., а й характер, ефективність, ступінь їх розвитку, тобто те, що дає їм відповідний етап суспільного процесу.

Структура правової культури особи досить багатогранна. Тут можна вести мову про декілька властивостей:

- а) форма вираження;
- б) соціальний рівень;
- в) зміст та ін.

Юридична освіченість особи знаходить вияв у трьох станах — правовій культурній орієнтації, творчій діяльності щодо їх реалізації й у отриманих результатах реалізації.

Як відповідний ступінь розвитку індивіда, правова культура людини проявляється, насамперед, у підготовці її до сприйняття прогресивних правових ідей і законів, у вмінні і навиках користуватися правом, а також в оцінці власних знань права. З цих позицій культура особи характеризується наявністю правових культурних орієнтацій.

Далі, правова культура — це відповідний характер і рівень творчої діяльності особи, в процесі якої вона набуває і розвиває свої правові знання, вміння, навички. І, нарешті, правова культура виступає як результат творчої діяльності у сфері права. Останній спосіб існування цього явища виражається як його внутрішній потенціал.

Запропонований підхід має не тільки теоретичне, а й практичне значення. При аналізі реального стану юридичної культури особи необхідно враховувати рівень її розвитку у населення.

При оцінці правової культури особи важливо враховувати рівень і глибину пізнання правових явищ, опанування ними.

Тут виділяється буденний, професійний (спеціальний) і теоретичний рівні правової культури.

Буденний рівень обмежений повсякденними рамками життя людей при їх зіткненні з правовими явищами. За допомогою такої культури не можна об'єктивно осмислити та оцінити всі сторони правової практики. Проте не слід її розглядати як дефектну, другорядну.

Специфіка буденної правової культури така, що вона не піднімається до рівня теоретичного узагальнення, а проявляється на стадії здорового глузду, активно використовується людьми в їх повсякденному житті таєзначним масивом правомірної поведінки.

Професійний рівень характерний для осіб, які спеціально займаються правовою діяльністю. Зрозуміло, що юристам-практикам властивий більш високий ступінь знань і розуміння правових проблем, завдань, цілей, атакож професійна поведінка.

Теоретичний (науковий) рівень відображає наукові знання щодо сутності, характеру і взаємодії правових явищ взагалі, всього механізму правового регулювання, а не будь-яких окремих напрямів. Він виробляється колективними зусиллями вчених — філософів, соціологів, юристів, досвідом практичних працівників.

Теорія правової культури як форма концептуального усвідомлення потреб суспільства в

правовому регулюванні тих чи інших сфер життя може і повинна бути ідейно-теоретичним джерелом права. Законотворчість і застосування правових норм компетентними органами передбачає достатньо високий теоретичний рівень правової культури.

Буденний, професійний і науково-теоретичний рівні правової культури тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Уявити в повній мірі сутність культури не можна, не розкривши її логічної структури, юридичних понять і категорій, оціночних суджень. Із цих позицій, правова культура складає відповідну суму об'єктивних за своїм змістом знань.

У правовій культурі особи можна виділити три категорії, що знаходяться в нерозривному зв'язку, єдності:

—ідейно-теоретичні правові уявлення;

—позитивні правові відчуття;

—творча діяльність індивіда в правовій сфері.

Зміст юридичної культури визначає модель право-культурної особи. Така модель передбачає характеристику:

а) фактичної правової і правознавчої поведінки особи;

б) її ставлення до права і правових явищ, усвідомлення соціальної значимості права і правопорядку, поважливе ставлення до прав іншої людини;

- в) навики правомірної поведінки;

- г) громадсько-правова активність.

Володіючи високою правовою культурою, громадяни в змозі вільно себе орієнтувати, виходячи з визначення соціальної цінності права, власної обраної поведінки.

Проявом правової культури суспільства є нинішнє законодавство України, його рівень щодо міжнародної правової культури, а також його відношення до людини.

«Правова культура українського суспільства сьогодні має дві тенденції: по-перше, вона намагається вчасно реагувати на економічні, політичні, суспільні зміни в Україні; по-друге, багато нового в суспільстві оцінюється з точки зору таких діючих правових норм, які потребують їх скорішої заміни, тобто розвиток правової культури гальмується недосконалим законодавством»¹.

Правова культура в реальному житті виконує одночасно декілька специфічних функцій.

1. Пізнавально-реформаторська функція пов'язана з теоретичною й організаторською діяльністю щодо формування правової держави і громадянського суспільства. Ця функція створює правові і моральні гарантії таких загальнолюдських цінностей, як чесність і порядність, доброта і милосердя, моральний самоконтроль і сумлінність, людська гідність і свобода вибору.

2. Праворегулятивна функція спрямована на забезпечення стійкого, злагодженого, динамічного і ефективного функціонування всіх елементів правової системи.

Правова культура може забезпечити соціальну згуртованість людей. Вона дозволяє не

тільки здійснювати правове спілкування між громадянами, але й регулювати їх взаємовідносини в юридичній сфері. Регулятивна функція забезпечується через правові та інші соціальні норми.

3. Ціннісно-нормативна функція правової культури знаходить вираження за допомогою системи аксіологічних характеристик. Вказана функція проявляється при вивченні оціночного ставлення особи до результату і цілей її дій, які спрямовані на зміну оточуючої правової дійсності, до еталонів і зразків поведінки, що передбачені нормами права. Оціночна діяльність у правовій культурі полягає у «вимірі» індивіда, спільноти людей права, законності, правопорядку, правовідносин, механізму правового регулювання шляхом зіставлення з відповідними правовими цінностями. Це — оцінка всієї сукупності законодавства, конкретних правових норм поведінки громадян, діяльності правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинністю (наприклад, оцінюючи місце і роль правоохоронних органів у процесі державотворення, Президент України Л. Д. Кучма образно порівняв їх із своєрідним міністерством правового, морально-психологічного та соціально-економічного здоров'я суспільства).

4. Правосоціальна функція може бути вивчена через призму формування правових якостей особи. Безперечно, на цей процес суттєвий вплив здійснює правова дійсність. Разом із тим необхідна цілеспрямована правовиховна робота, важливі заходи щодо організації юридичного всеобучу населення, надання йому юридичної допомоги, активізації процесів самовиховання особи.

5. Комунікативна функція. Забезпечуючи спілкування громадян у юридичній сфері, вона існує через це спілкування і впливає на нього. Таке спілкування опосередковується юридичними виданнями і сьогодні значно розширюється у зв'язку з удосконаленням роботи засобів масової інформації. Правова культура конкретного суспільства не може успішно розвиватися без залучення до правових культур інших народів.

6. Прогностична функція охоплює правотворчість і реалізацію права, забезпечує правомірну поведінку громадян, їх соціальну активність, містить аналіз тенденцій, що характерні для всієї правової системи. На сьогоднішній день елементи наукового прогнозування і плановості, наприклад, у законотворчій діяльності посилюються, хоча логіка, послідовній в розробки і прийняття законодавчих актів бажає бути кращою.

Вихідною передумовою прогнозування розвитку правової культури виступає

дослідження не тільки цінностей, а й пошук шляхів, які долають протиріччя в законодавстві й правовій системі, забезпечують правовий розвиток особи. Все це впливає і на нашу правову культуру.

§ 6. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, МЕТОДИ

Побудова демократичної, правової держави, проголошеної Конституцією України, обумовлює суттєве підвищення правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильне дотримання ними вимог законодавства, послідовну реалізацію основних прав і свобод людини й громадянина. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів і здебільшого від рівня організації правової освіти і виховання населення країни.

Правове виховання — це цілеспрямована діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо передачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують додержання, виконання і використання юридичних норм. 366

Змістом правового виховання є залучення людей до знань про державу і право,

законність, права і свободи особи, вироблення у громадян стійкої орієнтації щодо законослухняної поведінки.

Правове виховання — складна і багатоаспектна система діяльності. Зрозуміло, що багато правових цінностей, маючи основу і походження в моральних нормах, засвоюються особою в процесі різноманітної соціальної практики, через інші, неправові форми і канали формування суспільної свідомості. Проте правове виховання передбачає утворення спеціального інструментарію, перетворення його в особисті переконання і внутрішній орієнтир поведінки.

Таким чином, форми, засоби і методи правового виховання виступають організаційним і методологічним механізмом, за допомогою якого суб'єкти правового виховання впливають на суспільну й індивідуальну свідомість, допомагаючи останньому сприйняти правові принципи і норми.

Які ж основні елементи механізму правового виховання? Перш за все це форми, тобто конкретні способи організації виховного процесу.

В сучасних умовах використовуються найрізноманітніші форми правової роботи з населенням:

—правовий всеобуч;

—правова пропаганда права засобами масової інформації;

—правова агітація;

—правовиховна робота у зв'язку з тими чи іншими конституційними заходами (референдум, вибори);

—самовиховання.

Система заходів правового всеобучу містить у собі роботу спеціальних правових семінарів, шкіл, курсів, що організуються державними і громадськими органами як на комерційній, так і на бюджетній основі. До форм правовиховної роботи через засоби масової інформації належать бесіди на правову тематику: «круглі столи» спеціалістів права, дискусії з актуальних питань політико-правових відносин, тематичні передачі «Людина і закон», коментарі нового законодавства спеціалістами та ін.

На сьогоднішній день вироблені й успішно використовуються такі форми масової правової роботи, як лекційна пропаганда, найрізноманітніші лекторії з юридичної тематики, декади, місячники правових знань, науково-практичні конференції, збори та ін.

Новий етап розвитку вітчизняної державності, зміна форм власності і методів економічного регулювання диктує необхідність переоцінки і багатьох традиційних форм правового виховання. Проте важливо зберегти досвід, який виправдав себе в цій сфері, стимулювати його розвиток на новому економічному і політично-правовому фундаменті.

Іншим важливим елементом механізму правового виховання виступають різні методи правової роботи — способи роз'яснення політико-правових ідей і принципів із метою впливу на свідомість і поведінку особи в інтересах правопорядку. До методів правового виховання належать конкретні і надто різноманітні прийоми педагогічного, емоційного, логіко-психологічного впливу на тих, кого виховують.

Важливим методом правового виховання є правова освіта. Цей процес поширення правових знань сприяє зростанню загальної юридичної культури та освіченості населення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р., № 366 була затверджена Програма правової освіти населення, в якій визначені основні напрями цієї роботи та форми її реалізації. Програма багато в чому врахувала досвід правової роботи минулих років. Разом із тим Програма не вирішує всі питання. Має певні прогалини і підготовлена

Центральною виборчою комісією Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, схвалена Указом Президента України від 8 грудня 2000 р.

Для здійснення правової освіти необхідно широко використовувати засоби масової інформації, утворити мережу спеціалізованих клубів і бібліотек.

Державним закладам культури, які зобов'язані здійснювати цілеспрямовану правову освітньо-виховну діяльність за участю правоохоронних та інших державних органів та організацій на громадських або госпрозрахункових засадах, доцільно створювати університети знань, лекторії, кінолекторії, проводити виставки юридичної літератури, читацькі конференції, тематичні вечори та інші заходи.

В організації освіти населення важлива роль належить навчальним закладам України: середнім, професійно-технічним, вищим, а також закладам післядипломної освіти, враховуючи те, що правознавство у відповідному обсязі належить до обов'язкових дисциплін. З огляду на це програми навчальних закладів усіх рівнів необхідно скорегувати залежно від спеціалізації закладу. За участю позашкільних закладів освіти потрібно здійснювати позакласну і позааудиторну виховну роботу з підвищення правової культури, до якої слід залучати фахівців.

У цьому контексті позитивним є факт створення у 1997 р. Української асоціації юридичних вузів, одним із напрямів діяльності якої є розробка програм, узагальнення і поширення сучасного українського і зарубіжного досвіду правничої освіти.

Чільне місце у системі правової освіти має зайняти і самоосвіта з питань держави і права.

Отже, можливості для поліпшення правового виховання і правової освіти в Україні є; визначені й шляхи вдосконалення цієї роботи. Головне зараз — рішуче і цілеспрямовано активізувати цю діяльність. Тільки за цих умов буде досягнуто бажаних результатів і виконано намічені державою програми.